

AZ EU-RÓL – MÁSKÉNT

Bayer József

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

(Böröcz József: *Az EU és a világ. Kritikai elemzés. [The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis. London, Routledge, 2009.] Ford.: Berényi Gábor. Kalligram, 2018.*)

Az elmúlt év kiemelkedő politikatudományi publikációja Böröcz József: *Az EU és a világ* címen megjelent könyve, amely az eredetileg a londoni Routledge Kiadónál kilenc éve megjelent könyv frissített kiadása. Annak ellenére állítható ez, hogy a mű interdiszciplináris elméleti megközelítése nem is kérdéses. A szerző a vilárendszer-elmélet inspirációja nyomán, ám annak holisztikus fogalmait konkrét empirikus elemzésekkel meghaladva, igen széles elméleti és történeti panorámában dolgozza fel tárgyát. Ez pedig nem egyéb, mint az Európai Unió mint az államiság új formájának mibenléte, és annak jövőbeli perspektívája a globalizáció kontextusában. A szerző a magyar kiadás bevezetőjében a következőképpen fogalmazza meg célját: „A globális átalakulások integrált történeti elemzéséhez folyamodom annak megértéséhez, vajon mi lehet a célja, oka, értelme és jelentősége ennek az államok feletti szervezetnek, amely mintegy »közös tartályba csatornázza« a modern világ némely leggazdagabb államának korábban szigorúan »nemzetiként« elképzelt szuverenitását. Az elemzés során viszonylag szabadon támaszkodom a történeti szociológián túl egy sor rokontudomány – így a geopolitika, a politikai földrajz, a nemzetközi kapcsolatok, a makrogazdaságtan, a gazdaság- és politikatörténet és a politikai gazdaságtan – módszereire és felismeréseire.”

Kiindulópontja az a paradoxon, hogy az Európai Unió ugyan nyilvánvalóan valamiféle közhatalom, amelynek vitathatatlan geopolitikai súlya van, de nem rendelkezik az államiság egy sor hagyományos jellemzőjével. Van saját bürokráciája, közös valutája, de nincs a központi szervek alatti saját végrehajtó gépezete, és nem rendelkezik az államiság egyik meghatározó ismérvével, a legitim erőszak monopóliumával sem. A politikai integrációs folyamat a szerző szerint mára egyfajta „intézményi platóra” érkezett, és nem tud továbblépni, mert jelentős politikai erők ellenzik bármiféle – akárcsak föderális – európai állam létrehozását. Ugyanakkor nincs semmiféle intézményes eszköze arra, hogy megrendszabályozza egyes renitens tagállamait, amelyek nem tartják be

a közös irányelveket. A kérdés, amely válaszra vár, hogy „miként lehetséges a nemzetek feletti, sok szempontból egyenesen globális hatalom és tekintély egyértelmű megléte – államiság nélkül.”

A globalizáció kihívásai sorra teremtik meg a regionális integrációk köztes intézményi szféráját a világ számos térségében. A nemzetközi rendszernek már nem a nemzetállamok a kizárólagos szereplői, sőt talán nem is a legfontosabbak (idézi Philipp Schmittert); a globális óriáscégek mellett a regionális integrációk szerepe válik egyre fontosabbá, amelyek első és legfejlettebb példája épp az Európai Unió. A róla szóló szakirodalom többsége azonban megreked az intézményi és dominánsan politikai elemzés szintjén, és legtöbbször rányomja bélyegét egy erősen belterjes, eurocentrikus szemléletmód. Ebből kíván kitörni a szerző, amikor az Európai Uniót globális nézőpontból, a világgazdaság és globális geopolitika tágasabb történeti keretébe illesztve vizsgálja.

A könyv 4 fő fejezetből áll és leszámítva a bevezetőben ismertetett fenti alapkonceptiót, csak az utolsóban tárgyalja közelebbről az Európai Uniót. Valójában persze az egész könyv arról szól, hogy az európai gazdasági és politikai fejlődést mennyire meghatározza a globális környezet. A szerző vállalja ezt a szerkezeti aránytalanságot: „a könyv a kapitalizmus globális történetét tekintti át új, az EU problematikája által inspirált nézőpontból”. Ugyanakkor éppen e globális áttekintés fényében képes új perspektívába helyezni az európai történelmet, az európai integráció kifejlődését és mai működését.

A kötet első nagyobb fejezete a világ gazdaságának (mert világgazdaságról csak a kapitalizmus óta beszélhetünk) már az újkor előtt kiépült kereskedelmi hálózatairól, az egyes térségek és társadalmak gazdasági teljesítményei közötti arányokról, illetve aránytalanságokról szól. Gazdaságstatisztikai adatok tömege bizonyítja, hogy mind a népesség, mind a termelés volumene és a kereskedelmi áruforgalom vonatkozásában Nyugat-Európa ebben az időszakban gyenge, elszigetelt és peremhelyzetű térsége volt a világnak, amelyben az afro-eurázsiai térségi kereskedelmi hálózatok voltak domináns helyzetben. A nyugat-európai államok politikai széttagoltsága is súlyosbította ezt a gyengeséget, miközben egyes országok bekapcsolódása az afro-eurázsiai kereskedelmi hálózatokba a globális érintkezés miatt terjedő járványok útján gyakran még meg is tizedelte a népességüket.

A politikai széttagoltságon a nyugat-európai térség sohasem tudott úrrá lenni, miután a Római Birodalom bukása után sem a Frank Birodalom, sem a pápai állam nem tudott egységes közhatalmat létrehozni, egymással rivalizáló kisebb-nagyobb államok jöttek létre, amelyeknek a gazdasági súlya és népessége marginális volt a korszak más nagy birodalmaihoz képest. Némileg meglehetősen ugyan, amikor a szerző például Franciaországot és más nyugat-európai országokat „törpeállamokként” emlegeti, de a gazdasági és népességi mutatók visszaigazolják ezt a szarkazmust. Az orosz és az oszmán birodalom megerősödése ráadásul jó időre el is zárta Nyugat-Európát az afro-eurázsiai

kereskedelmi hálózatoktól, emiatt is indult meg a nyugat-európai tengerparti államok útkeresése új kereskedelmi kapcsolatok irányában, ami végül a fejlettebb hajózási technológiáknak köszönhetően Afrika körülhajózásához és Amerika felfedezéséhez vezetett. Ezzel veszi kezdetét az európai hatalmak évszázados stratégiai törekvése, hogy gazdasági súlytalanságukat kereskedelmi hálózatok kiépítésével kompenzálják, amihez mindjobban igénybe vették az államhatalom támogatását és a fegyveres erőszakot is.

A második fejezet a hatalmi és geopolitikai viszonyok ezzel összefüggő átalakulásáról ad képet. Az egybefüggő szárazföldi birodalmakkal szemben, amelyeknek belső közhatalmi szerkezetét, erőforrás-gazdálkodását és geopolitikai törekvéseit részletesen taglalja a szerző, a gazdasági súly- és méretproblémákkal küszködő nyugat-európai államok egy másféle, széttagolt, tengerentúli gyarmatokkal hálózatba szervezett, új birodalmi típust hoztak létre. Ez a hiányzó erőforrásokat fegyveres kereskedelemmel, aszimmetrikus közlekedési és kommunikációs függési rendszerek útján szerezte meg. Sorra alakultak meg olyan államilag licenzált magántársaságok, amelyek az államhatalom támogatásával levezényelték a gyarmati országok kifosztását. Az egyenlőtlen árucserét gyarmati közigazgatás és számukra kedvező közlekedési infrastruktúra kiépítésével mozdították elő, miközben szétrombolták a régi civilizációk belső politikai és kereskedelmi kapcsolatrendszerét. Ez a rombolás nem volt kevésbé fontosabb része a történetnek, mint az ipari és mezőgazdasági termékek, illetve ásványi kincsek egyenlőtlen kereskedelme, amely tönkre is tette a gyarmatok tradicionális termelési kultúráit. Ennek ellenére a gyarmattartó országoknak nem sikerült tartósan leküzdeni a súly- és mérethiányból eredő problémáikat, amely tartós frusztrációhoz, és végül az egymás közötti háborúk kirobbanásához is vezetett.

Igen meggyőzők a szerzőnek azok a gazdaságtörténeti statisztikákkal alátámasztott fejtegetései, amelyek kimutatják, hogy a gyarmatosításnak az Európán kívüli társadalmakra gyakorolt romboló hatása négyszer-öttször nagyobb volt, mint az a közvetlen értéktranszfer, amelynek köszönhető a gyarmattartó országok növekvő gazdagsága. A szerző idézi Paul Bairoch gazdaságtörténész megállapítását, amely szerint „lehet, hogy a gyarmatosítás nem magyarázza meg, miért lettünk gazdagok, de azt igen, hogy ők miért maradtak szegények” (71. oldal). Nyugat-Európa összes államának a világtermelés egészéből való részesedése mindösszesen 7,3 százalékkal nőtt a gyarmatosítás kezdete és vége közötti időszakban. Ugyanakkor Kína és India együttes súlyvesztése ez időszak alatt a teljes világtermelés 40,6%-át tette ki. Ezek igen beszédes számok, és magyarázattal szolgálhatnak arra is, hogy a gyarmatosítás vége és még inkább a régi nagy civilizációknak a globális gazdaságba való visszakapcsolódása óta a globális GDP-arányai tekintetében miért billen vissza a mérleg az OECD országok és az úgynevezett „felemelkedő piacok” országai viszonylatában, amely folyamat még korántsem zárult le.

A mai nemzetközi államközösség alapját képező ún. „vesztfáliai” államjogi elvek értelmezése is újszerű megvilágításba kerül a könyv lapjain. A nemzetközi rend jogi szabályozásának kezdetei a szabad kereskedelmi hajózás igényeihez és a gyarmatosítás körüli államközi konfliktusokhoz köthetők, a tordesillasi szerződéstől kezdve a vesztfáliai békéig és tovább, a Szent Szövetségig és az 1885-ös berlini szerződésig, amely nyíltan a gyarmati világ újrafelosztását célozta meg. Az államok területi szuverenitását és garantálását biztosító vesztfáliai békeszerződés jelentősége – túl az európai vallásháborúk lezárásán – abban állt, hogy a nyugat-európai államok az egymás közötti kimerítő hadakozás helyett, amely egyébként is csekély geopolitikai előnyöket kínált, inkább a gyarmati birodalmak zavartalan kiépítését tartották szem előtt, amely sokkal lukratívabb vállalkozásnak ígérkezett. Ennek érdekében a visszafogott erőszak kiegyensúlyozott rendszerét teremtették meg Nyugat-Európán belül, hogy annál szabadabban terjeszthessék ki az erőszak uralmát a világ többi térségeire. Ez a tartózkodás az erőszaktól az egyes nyugat-európai vetélytársakkal szemben csak az első világháborúval szakadt meg, amikor Európába is visszaköltözött a korlátlan erőszak időszaka, amely csak a második világháborúval ért véget.

Egy kontinentális egybefüggő birodalom megteremtésének igénye ugyan ismétlődően felmerült, de mindig kudarcot szenvedett – sem Napóleonnak, sem a hitleri Német Birodalomnak nem sikerült hódító háborúival saját fenntarthatósága alatt egyesíteni az európai államokat.

A könyv harmadik fejezetében a szerző az államszocialista rendszerek létrejöttének körülményeit és eltérő sajátosságait vizsgálja. A magántőke uralmát korlátozó nem kapitalista modernizáció útját követő államszocialista rendszerek komoly kihívást intéztek a nyugati tőkés hatalmak ellen. A szovjetrendszer persze nem annyira gazdasági versenytárs volt, hiszen a tőkés világ gazdaság kereteibe beékelődött államszocialista rezsimek nemcsak nagyon alacsony gazdasági színtről indultak, de a világpiactól gazdasági embargókkal és politikai blokáddal elvágott országok gazdasági és politikai fejlődését a fegyverkezési verseny és a vele járó hatalmas védelmi kiadások is terheltek. Az államszocializmus egészében regionális, eurázsiai ügynek bizonyult: „Az államszocialista tulajdonforma a maga sajátos kapcsolatrendszerével a világrendszer európai félperifériáját fűzte egybe az ázsiai periféria nagy, földrajzilag szomszédos részével.” (199.)

Ez a történet a könyv tárgya szempontjából azért lényeges, mert a második világháború után kialakult hidegháborús szembenállás a nyugat-európai államokat – erős észak-amerikai (USA) támogatással, a szovjet fenyegetés árnyékában – a korábbi heves ellenségeskedés helyett az együttműködés és integráció útjára terelte.

Az európai integráció beindulásának mindazonáltal más okai is voltak. A könyv negyedik fejezetében fejt ki a szerző az EU, mint új típusú közhata-

lom mibenlétére vonatkozó koncepcióját. A második világháború végképp diszkreditálta az erőszakkal egyesített európai egybefüggő birodalom esélyét, mi több, kívánatosságát. Miközben a háború dúlása megrendítette az egyes nyugat-európai nemzetállamok kormányainak legitimitását is, ez nehéz feladat elé állította a nyugat-európai államokat: hogyan lehet békés úton, az egyes államok formális önállóságának megőrzésével kialakítani egy olyan gazdasági együttműködést, amely globális gazdasági súlyt kölcsönöz az érintett államoknak és azok tőkés vállalkozásainak. Ez annál is sürgetőbb volt, mert erősödtek a gyarmati felszabadító mozgalmak, amelyek a korábbi gyarmatbirodalmak közelgő felbomlását helyezték kilátásba.

Innen kezdve ismerős a történet: az amerikai Marshall-segély ösztönző szerepet játszott ezen államok konszolidációjában, és az amerikai dominancia politikailag is szorgalmazta a nemzeti határokon túlnyúló gazdasági együttműködést, eleinte főként a stratégiai iparágakban, illetve a védelem terén a NATO keretében.

A szerző az egyszerűség kedvéért az integráció korábbi formáit is az Európai Unió-terminussal illeti, az integráció több fokozaton át tartó, de egészében kontinuos fejlődésének fényében, joggal. Fő kérdése az, hogy miféle sajátos közhatalom is az Európai Unió és mi módon, milyen eszközökkel képes összehangolni működését és érvényesíteni érdekeit saját területén és a globális térben?

Az EU geopolitikai helyzetét az EU és a NATO párhuzamos léte határozza meg. Az EU védelmi funkciói kezdettől a NATO-ra hárulnak, miközben a két szervezet tagsága nem fedi egymást. A védelmi funkció ilyen kiszervezése miatt az alapkérdés a szerző szerint az, hogy „miként működhet globális hatókörű, sikeres közhatalom az erőszak saját kezben levő monopóliuma nélkül?” (219. old.). Ám a kérdés a tagállamok egymás közötti viszonyaiban is releváns. Az EU egyfajta metaállam, amely a tagállamok közötti szerződéses viszonyon alapul, melynek során megosztják és egyesítik az állami szuverenitás bizonyos elemeit. A felvétel feltétele – amint azt a keleti bővítés során is megtapasztalhattuk – hasonló intézményi struktúrák és a közös európai joganyag, az „*aquis communautaire*” kötelező átvétele. Ennek alapján az EU nem közvetlenül gyakorol hatalmat, mivel nincs saját végrehajtó apparátusa (sem ennek megfelelő mértékű költségvetése), hanem a központnak a tagállami kormányokhoz fűződő formális és informális kapcsolatrendszerén keresztül érvényesíti a közösségi érdekeket. Ez egyben a központi szervek legitimációs gyengeségének is forrása, mert a nemzetállamok legitimáció-teremtő mechanizmusai közvetlenebbek és mások, mint az uniós intézményeké.

A nemzetközi szintéren ugyanakkor az EU egy sajátos kettős stratégiával képes érvényesíteni az érdekeit. A globális kormányzás legtöbb intézményében (IMF, IBRD, EBRD, ENSZ BT, stb.) az EU egyes tagállamai képviseltetik magukat, ami jelentősen nagyobb befolyást tesz lehetővé, mintha az EU egy

egységként lenne képviselve. „Ebben a felállásban – írja a szerző – az EU egyetlen hatalmas szavazat-összehangoló, tárgyaló gépezetnek tűnik, amely számára kedvező irányban képes a döntéseket befolyásolni.” (223.)

Emiatt az EU nem tekinthető államnak, hanem elsősorban „egy olyan kifinomult hálózati kapcsolatrendszer, melynek az EU tagállamai, az ide kötődő nagyvállalatok és egyéb tőkecsoportok, valamint az EU-tagállamok állampolgárai alkotják a tagjait. Az EU, mint metaállam – vagyis olyan közhatalmi rendszer, amely maga nem állam, de amelynek tagjai között államokat is találunk – e konglomerátumot működtető nyilvános hatalmi szervezet.”

Az EU ilyen metaállam jellege jelentős előnyökkel jár. Védelmét a NATO-ba kiszervezve nem visel közvetlen felelősséget egy sor olyan konfliktusért és kényszerítő intézkedésért, amelyet egy államnak viselnie kellene. A gazdasági átalakítás, a környezetpolitika, a társadalmi és jogi változások kikényszerítésének „piszkos munkáját” a nemzeti kormányokkal végeztetheti el, és a nemzetközi gazdaságban az egyenlőtlen csere és a neokoloniális függési viszonyok fenntartásában mindig a multinacionális vállalatai és nem az EU jelenik meg kényszerítő hatalomként. Így az EU-nak az a kényelmes szerep jut, hogy nem kell szembenéznie az elszámoltathatóság és felelősségre vonhatóság követelményeivel. „Mintha csak a bűvös »láthatatlan kéz« hatása nemcsak a piacra korlátozódna, hanem immár a politika birodalmában is létezik” – írja a szerző (229.). Az EU ezáltal képes a nemzetközi szintén a „jóság” szerepében tetszelegni, amit Böröcz József igen éles kritikával illet. Vitatja azt is, hogy az EU valamiféle piaci mechanizmus eredménye lenne – inkább tekinti olyan geopolitikai képződménynek, amely egyfajta újraelosztást hajt végre a globális térben.

Az alternatív stratégia változtatása, „az egységes föllépés, illetve a »nemzetállami« megjelenés közötti átkapcsolás könnyű lehetősége egy sor nemzetközi ügyben óriási rugalmasságot kölcsönöz az EU-nak” (262.). Ezt nevezi a „súly rugalmasságának”, amelynek kreatív alkalmazása stratégiai előnyhöz juttatja az EU-t a globális térben. Az EU egységes szervezatként képes súlyt adni a nyugat-európai gyökerű multinacionális tőkének. A keleti bővítés folyamatát is ebben az összefüggésben tárgyalja. Az európai multinacionális nagyvállalatok számára kibővíti a mozgásteret, új piacokat teremt a termékeiknek és olcsó munkaerőt a gyártás kiszervezéséhez, miközben a munkaerő-feltesleget a szabad munkaerő-vándorlás révén csapolja le. (Emellett biztonságpolitikai téren egy új ütközőzónát is képez az eurázsiai szomszéd hatalmak irányában.)

Az EU egységes megjelenése statisztikai adatok alapján növeli a globális egyenlőtlenségeket, csökkentve a többi állam érdekérvényesítő képességét a globális versenyben. Ez nyilvánvalóan arra indítja a felemelkedő országokat is, hogy maguk is a térségi integrációk létrehozásának útjára lépjenek.

Böröcz József könyve a széles empirikus alapokra építő kritikai társadalomtudomány összes erényét felvonultatja. Az alapvető tényeket szemléletes grafikonok egész sorával illusztrálja, gyakran saját számításával korrigálva az elnagyolt statisztikákat. Bár a szerző nem titkolja ellenszenvét az EU-projekt bizonyos ideológiai sugalmazásaival szemben, de tárgyyszerűen elemzi és mélyen ragadja meg ennek az új típusú regionális kvázi államszövetségnek a helyét és az általa gyakorolt kettős stratégia előnyeit a globális rendszerben. Kritikai észrevételeimet csupán két kérdésben fogalmaznám meg. Az első a szerzőnek arra a tézisére vonatkozik, mely szerint „a gyarmatosító kapitalizmus Nyugat-Európa kulcsfontosságú stratégiai hátrányaira adott ... szervezeti válasz volt” (60.). De más népeket a súlyhiány és a peremlét nem ösztönzött hasonló kompenzáló stratégiák kialakítására. Kérdés ezért, hogy mennyiben volt ez a válasz tudatos politikai törekvés eredménye, és mennyiben volt a politikai hatalomvágy és a profithajhász kapitalista gazdasággal együtt erősödő szimpla kapzsiság spontán eredője? A szerző elemzésében reflektál a területi expanzió, a gazdasági súlynövekedés és a felhalmozási ráta egymást támogató, erősítő összefüggésére, de a tudatosság mértéke mégis érdekes társadalomelméleti kérdés. A „nem tudják, de teszik” kérdése e folyamatok összefüggésében is joggal vethető fel.

A másik kritikai felvetésem a kulturális dimenziót érinti, amelyet a könyv egészében mellőz. A gyarmatosítás ellentmondásos hatásait már Karl Marx kivesézte „A brit uralom Indiában” című korabeli írásában. Az európai hatalmak agresszív expanziója – sok szenvedés árán – kizököntette a világ más térségeit fejlődésük (vagy épp stagnálásuk!) megszokott kerékvágásából, és szétrombolta tradicionális szerkezetüket. Ugyanakkor az is tény, hogy az európai civilizációban születtek meg a racionalista tudományos kutatás és a felvilágosodás eszméi, törtek utat a szekuláris és felelős kormányzás és közigazgatás normái, és rendkívül felgyorsult a technikai haladás. Mindez nem tekinthető üres képmutatásnak, bár nem tagadható, hogy „Európa” maga is ritkán felelt meg ezeknek az eszméknek és normáknak, legkevésbé a leigázott gyarmati térségekben. A rasszista mítoszok, amellyekkel a gyarmatosítást igazolták, mint a „fehér ember terhe” (értve ez alatt az elmaradott népek civilizálását), időközben diszkreditálódtak, mégha nem is teljesen. (Hogy milyen könnyen mozgósíthatók a zsigerekben ma is mélyen ülő rasszista előítéletek, arra példa a bevándorlási válság körüli politikai hisztéria.) De számos, a gyarmati sorból felszabaduló ország az említett progresszív európai eszmékre is hivatkozva küzdötte ki szuverén jogát a nemzetközi államközösség mai rendszerében, egy sor más vívmányt is átvéve a nyugati civilizációtól, így ellensúlyozva a nyugati (ma: „északi”) dominanciát. Ezt készséggel elismerik az emelkedő térségek intellektuális képviselői, miközben joggal kifogásolják a nyugati hatalmak jelenlegi stratégiai döntéseit, amelyek szerintük a globális rendszer változó realitásaihoz való alkalmazkodás súlyos hiányáról vallanak. (Vö. Kishore

Mabubani: *Has the West lost it?* Penguin, 2018.) A könyv egésze arról szól, hogy miközben a világ többi része, főként a nagy ázsiai civilizációk mindezt eltanulták a nyugatiaktól, utóbbiak mintha nem vennének tudomást erről a változásról.) Azt gondolom, hogy talán mégis érdemes volna Európának erre a különleges kulturális státuszára néhány szót vesztegetni. Az új európai állampolgárok polgárai, ha képessé válnának a mélyebb kritikai önreflexióra, minden bizonnyal jobban meg is találhatnák a helyüket a most formálódó új globális világrendben.

Böröcz József könyvének – tudományos alaposága mellett – egyik fő érényét szemléletformáló erejében látom. Ez a könyv jó értelemben vett szellemi provokáció – nemcsak a hagyományos, nemzetállami keretekben való politikai gondolkodáson lép túl, hanem az eurocentrikus világgépet is radikálisan megkérdőjelezi, amelyben valamennyien szocializálódtunk. A könyv olvastán nehéz lesz Európára és benne az Európai Unióra is a megszokott fölényes ön-elégültséggel tekinteni, de éppen ez lehet a kiindulópontja egy jobb globális rend és európai politika kialakításának.